

De keuze van rechtvaardigheidsbeginselen: consensus of dissensus?

Wil Arts en Peter van Wijck*

Summary

The choice of justice principles: either consent or dissent?

Representatives of the main theoretical traditions in macro sociology do not agree about the right answer to the question of whether to expect either consent or dissent regarding the principles of justice adhered to by people in contemporary societies. In empirical research sometimes consent and sometimes dissent is found. This paper deals with the question of which conditions will bring about consent and which dissent. The answer to this question is not only looked for within macro sociological traditions, but also within micro sociology and social psychology.

1. Inleiding

Het macrosociologische denken over hedendaagse, ontwikkelde samenlevingen kan, in navolging van Giddens (1982), ruwweg worden onderscheiden in een tweetal tradities. De eerste traditie, die hij typeert als de ‘theorie van de industriële samenleving’, gaat terug op het werk van Comte. Vooral via Durkheims bijdragen tot deze traditie, hebben Comtes ideeën in de moderne sociologie hun neerslag en uitwerking gevonden binnen het (structureel-)functionalisme. De concurrerende traditie, door Giddens aangeduid als de ‘theorie van de klassensamenleving’, baseert zich op het werk van Marx. Diens ideeën zijn niet alleen door marxisten van diverse pluimage overgenomen en uitgewerkt, maar ook gemodificeerd – vooral onder invloed van Webers kritiek – door ver-

* De auteurs zijn verbonden aan de Vakgroep Economische Sociologie en Psychologie/Tinbergen Instituut, Erasmus Universiteit, Rotterdam.

tegenwoordigers van de conflicttheorie. Vooral tussen de vertegenwoordigers van deze beide tradities is in de macrosociologie de afgelopen decennia een voortdurende discussie gevoerd over de structuur en het functioneren van de hedendaagse, ontwikkelde samenlevingen. Een van de centrale thema's in die discussie werd gevormd door het probleem van de sociale ongelijkheid en het normatieve complement ervan, het probleem van verdelende rechtvaardigheid. Op dit laatste probleem willen we in dit artikel ingaan, waarbij we er niet om heen kunnen steeds een verband te leggen met het probleem van de sociale ongelijkheid. Het eerste probleem heeft betrekking op de vraag 'Wie *krijgt* wat en waarom', het tweede op de vraag 'Wie *behoort* wat te krijgen en waarom'.

In de volgende paragraaf zullen allereerst de theoretische overwegingen van functionalisten en marxisten aangaande het probleem van verdelende rechtvaardigheid worden behandeld. Een van de belangrijkste tegenstellingen in opvatting tussen vertegenwoordigers van deze tradities behelst de vraag of er binnen ontwikkelde samenlevingen consensus danwel dissensus zal bestaan over het antwoord op de vraag wie wat behoort te krijgen en waarom. Grofweg komen deze opvattingen erop neer dat functionalisten overwegend consensus zullen verwachten en marxisten dissensus. Om het pleit te beslechten, zal daarom vervolgens in deze paragraaf worden gezien tot welke conclusie onderzoeksvindingen leiden met betrekking tot de empirische geldigheid van de verschillende opvattingen. Het probleem is dat empirisch uitsluitsel niet eenvoudigweg te geven is. Soms wordt consensus gevonden, soms dissensus. Daarom zal tot slot van de tweede paragraaf worden getracht de problematiek scherper te stellen. Kan een diepere verklaring, die het mogelijk maakt de voorspellingen van functionalisten respectievelijk marxisten te conditioneren, worden geconstrueerd door van analyse-niveau te veranderen? Levert het expliciet in de beschouwing betrekken van het meso- en microniveau vruchtbare inzichten op die de problematiek verhelderen?

In paragraaf drie zal, vanuit de veronderstelling dat de antwoorden op de voorgaande vragen positief uitvallen, een beroep worden gedaan op inzichten uit de individualistische traditie in de sociologie en sociale psychologie om de vraag te beantwoorden wanneer er zich consensus en wanneer er zich dissensus zal voordoen. Daar zullen ook concrete hypothesen worden geformuleerd en in een figuratief model ondergebracht. Tot slot worden in een afsluitende paragraaf conclusies getrokken.

2. Macrosociologische tweespalt over rechtvaardigheid

2.1. Functionalisme

Hoewel zowel het ongelijkheids- als het rechtvaardigheidsprobleem een belangrijke plaats in de functionalistische traditie innemen, is het niet het hoofdprobleem. Wat in deze traditie, ook wel aangeduid als het normatieve paradigma, centraal staat, is het zogenaamde ordeprobleem. In vragende vorm kan dit probleem als volgt worden verwoord: 'Hoe is het mogelijk dat mensen vreedzaam met elkaar samenleven'. Het antwoord op die vraag wordt gegeven door te verwijzen naar de cultuur, het normen- en waardenpatroon van een samenleving en de integratie van leden in maatschappelijke groepen en groeperingen. Naarmate samenlevingsleden hechter zijn geïntegreerd in de groepen en groeperingen van een samenleving en sterker zijn gesocialiseerd in de cultuur ervan, leven ze de waarden en normen die in deze samenleving bestaan meer na, wat resulteert in orde en cohesie.

Sociale ongelijkheid kan die orde in gevaar brengen. Morele verontwaardiging over vermeende over- of onderbedeling kan namelijk leiden tot een Hobbesiaanse strijd van allen tegen allen om de schaarse middelen die in een maatschappij voorhanden zijn. In het functionalistische denken is die ongelijkheid echter een onvermijdelijk gegeven; het is een noodzakelijke voorwaarde voor het goed functioneren van een maatschappij. Om toch orde en cohesie te bewaren, dient daarom de ongelijkheid te worden gelegitimeerd met een beroep op de cultuur, of liever, de allocatie en verdeling dienen te geschieden in overeenstemming met het vigerende normen- en waardenpatroon en meer precies overeenkomstig de geldende rechtvaardigheidsidealen.

Al bij Comte wordt dit ideaal van een rechtvaardige samenleving benadrukt en staat de noodzaak van omvattende consensus om dit ideaal te verwezenlijken centraal (De Valk, 1979). Toch wordt de *locus classicus*, waarin de voor deze traditie paradigmatische oplossing voor het rechtvaardigheidsprobleem te vinden is, gevormd door het werk van Durkheim. In *De la Division du Travail Social* (1893) legt hij een verband tussen recht en rechtvaardigheid, zoals geobjectiveerd in de wetgeving, en de soort solidariteit die kenmerkend is voor een samenleving. Rechtvaardigheid heeft voor hem zowel betrekking op instituties (zoals wetten) als morele gevoelens (van bijv. solidariteit). De functie die deze instituties en gevoelens vervullen, is het opleggen van beperkingen aan het gedrag van de leden van een samenleving. In *Le Suicide* (1897) werkt hij dit verder uit met betrekking tot de problemen van sociale ongelijkheid en verdelende rechtvaardigheid. Durkheim veronderstelt dat iedere maatschappij er morele ideeën (waarden, normen, standaarden) en daaruit voortspuitende

instituties (wetten, gecodificeerde regels) op nahoudt die bepalen in welke mate beroepen en functies waardevol zijn voor de maatschappij als geheel en dienovereenkomstig voorschrijven wat een rechtvaardige levensstandaard geacht mag worden voor degenen die deze beroepen uitoefenen of deze functie vervullen. Zulke morele ideeën hebben ook betrekking op wie deze posten bezetten en wat de aanvaardbare boven- en ondergrens is aan de verdeling.¹

Een theoretische uitwerking van Durkheims ideeën over sociale ongelijkheid en verdelende rechtvaardigheid, zonder dat altijd expliciet naar zijn werk wordt verwezen, is in de functionalistische literatuur vooral te vinden bij Parsons (1940, 1953, 1970) en Davis en Moore (1945, 1953). Deze auteurs veronderstellen dat er binnen maatschappijen een grote mate van consensus bestaat met betrekking tot rechtvaardigheidsbeginselen. Dat komt, zo vermoeden zij omdat er een direct verband bestaat tussen de institutionele orde van maatschappijen en de manier waarop mensen over rechtvaardigheid denken (Rytina, 1986). De institutionele orde die hedendaagse, ontwikkelde samenlevingen kennen, is op haar beurt niet toevallig, maar de uitkomst van een evolutionair proces van structurele differentiatie, dat met de term modernisering wordt aangeduid en waarvan industrialisering de belangrijkste indicator is. Deze evolutionaire ontwikkeling heeft doorgewerkt in de veranderde maatschappijspecifieke selectie van patroonvariabelen (bijv. van particularisme naar universalisme, van 'ascription' naar 'achievement'). Deze veranderde selectie heeft meer in het bijzonder tot gevolg gehad dat men in industriële samenlevingen de legitimiteit van aanspraken op sociale beloningen is gaan beoordelen met behulp van onpersoonlijke standaarden en dan speciaal met een standaard die betrekking heeft op de gerechtvaardigheid van beloning naar prestatie ('achievement'). Ook egalitaire ideeën zijn in industriële maatschappijen belangrijker geworden in de zin dat men 'gelijkheid' als regel en 'ongelijkheid' als uitzondering is gaan beschouwen. Meer specifiek betekent dit dat ongelijkheden die men te worden gerechtvaardigd door te verwijzen naar hun belang voor het voortbestaan en evenwichtig functioneren van de betreffende maatschappij. Particularistische standaarden als groepslidmaatschap ('ascription') hebben daarentegen in dit soort maatschappijen sterk aan belang ingeboet.

Een verklaring voor de systematische verandering, van 'ascription' naar 'achievement', die in de hedendaagse moderne samenlevingen heeft plaatsgehad, kan worden gevonden in een hypothese die technologische evolutie relateert aan veranderingen in waardenpatroon (Blau & Duncan, 1967). In deze hypothese wordt gesteld dat de technologische vooruitgang die hedendaagse, ontwikkelde maatschappijen hebben doorgemaakt, gepaard is gegaan met een toegenomen behoefte aan meer hoog gekwalificeerde bekleders van beroepsrol

len. Moderne samenlevingen verkeren niet langer in een positie waarin menselijke hulpbronnen kunnen worden verspild, een verspilling die kenmerkend is voor traditionele maatschappijen met hun rigide kasten- of standenstructuren.

De basisidee van het functionalisme is, sterk versimpelend, dat het de dwang der omstandigheden is, zoals tot uiting komend in een bepaalde fase van de maatschappelijke evolutie, die ideeën van verdelende rechtvaardigheid bepaalt. Voor de moderne fase van de evolutie komt die dwang tot uiting in de zogenaamde 'logica van het industrialisme'. Door concrete maatschappijen te situeren in het evolutieschema van de industriële logica kan worden afgeleid wat voor rechtvaardigheidsidealen in die maatschappijen zullen fungeren. Dit schema biedt namelijk criteria en referentiepunten, waardoor het mogelijk wordt vast te stellen hoe 'ver' een maatschappij is gevorderd in die evolutie (Rocher, 1978).

2.2. *Marxisme*

Ook binnen de marxistische traditie (zie voor een overzicht Cohen e.a. (1980) en Lukes (1985)) wordt ervan uitgegaan dat er een dwingend verband bestaat tussen de fase waarin een maatschappij verkeert en de ideeën van rechtvaardigheid die er leven. Deze zijn namelijk een afspiegeling, al is die niet direct en uniform, van de produktieverhoudingen in een maatschappij (Lukes, 1982). In de marxistische traditie worden hedendaagse, moderne samenlevingen niet alleen gezien als het produkt van evolutionaire veranderingen, maar ook als het gevolg van een culminatie van deze veranderingen in revoluties. Vormt waardenconsensus voor functionalisten het bindmiddel van de samenleving, marxisten veronderstellen dat industriële samenlevingen van het kapitalistische type door dwang worden bijeengehouden. Niet waardenconsensus en het ordeprobleem, maar belangenverschillen en het probleem van sociale ongelijkheid zouden centraal moeten staan in de analyse van dit type maatschappijen. Zij zetten zich af tegen het idee dat waarden en morele idealen de richtinggevende factor zouden zijn in de sociale evolutie. Evenmin zouden concepties van recht en rechtvaardigheid een belangrijke rol spelen in de gewelddadige episodes die met de term revolutie worden aangeduid. Dat wil niet zeggen dat waarden en waarde-oriëntaties geen rol spelen. Het belang van gemeenschappelijke waarden, in de vorm van ideologieën, is gelegen in het feit dat ze betrekking hebben op klassebelangen en functioneel zijn voor een bepaalde produktiewijze.

Sommige marxisten veronderstellen net als de functionalisten dat in kapitalistische maatschappijen, voor zover die niet in een revolutionaire fase verkeren, er sprake zal zijn van een hoge mate van consensus. Dat zou te wijten zijn

aan de stabiliserende rol van de bovenbouw en dan vooral aan een proces van indoctrinatie en ideologische legitimering (Abercrombie e.a., 1980). Er is sprake van een ideologische beheersing van de arbeidende klasse door de heersende klasse der kapitalisten. De arbeidende klasse is zich dan gaan identificeren met zaken die van centraal belang worden geacht binnen het ideologische kader van de kapitalistische produktiewijze. Wat de arbeidende klasse betreft neemt de omhelzing van het 'achievement'-patroon zo de vorm van een 'val klassebewustzijn' aan. Arbeidsinkomen wordt direct gelegitimeerd met behulp van een verwijzing naar een prestatiebeginsel en kapitaalinkomen op een indirecte wijze. Eigendomsverhoudingen worden namelijk voorzien van een ideologische legitimatie door een verwijzing naar eerder geleverde prestaties. In socialistische maatschappijen echter, een overgangsfase, zal een van eigendomsaanspraken ontdaan prestatiebeginsel, dat wil zeggen beloning naar geleverde produktieve arbeid, domineren. In communistische maatschappijen ten slotte zal een behoeftebeginsel als standaard fungeren.

Andere marxisten houden staande dat in kapitalistische maatschappijen sprake is van dissensus. Het 'achievement'-patroon wordt slechts zonder voorbehoud omhelsd in de midden- en bovenlagen van de maatschappij. De gedachte dat de arbeidersklasse systematisch en succesvol zou zijn geïndoctrineerd met de waarden van de heersende klasse zou niet opgaan. Er is altijd sprake van een revolutionair potentieel en juist via een eigen ideologie kan het proletariaat zich bewust worden van zijn revolutionaire rol (Larrain, 1983). Zo zou er in de arbeidende klasse weliswaar te allen tijde een prestatiebeginsel meespelen dat is gebaseerd op een 'achievement'-patroon, maar ook een gelijkheidsbeginsel dat is gebaseerd op solidaristische motieven (vgl. Malewski 1959). Soms domineert het ene beginsel, soms – onder andere condities – het andere.

Een synthese van deze beide marxistische stellingnamen is te vinden in de zogenaamde dominante-ideologietheorie (vgl. Abercrombie e.a., 1980). In Parkin's versie hiervan worden twee waardensystemen onderscheiden: een dominant en een ondergeschikt (Parkin, 1972). Daarnaast fungeert er nog een 'onderhandelde' versie van het dominante systeem; dat wil zeggen een versie waarin de dominante waarden niet zo zeer worden verworpen of bestreden, als wel gemodificeerd door de overheerste klasse in het licht en als resultante van haar sociale omstandigheden en beperkte mogelijkheden. Een beroep op een bepaald waardensysteem zal situatiegebonden zijn. Meer specifiek luidt de hypothese, dat in situaties waarin het om zuiver abstracte evaluaties gaat mensen het dominante waardensysteem, waarin prestatiebeginselen centraal staan, als referentiekader zullen hanteren. In concrete sociale situaties, waarin het om concrete keuzen en handelingen gaat, zullen leden van de overheerste klasse re-

fereren of aan de onderhandelde versie van het dominante waardensysteem of aan het ondergeschikte waardensysteem met zijn gelijkheids- en behoeftebeginselen.

Voorspellingen over aangehangen rechtvaardigheidsbeginselen zouden, volgens volgers van de marxistische traditie, kunnen worden afgeleid uit een zogenaamde 'logica van de geschiedenis'. Ook hier weer dienen maatschappijen te worden geplaatst in een evolutieschema. Eerst dient dan de produktiewijze van een maatschappij te worden bepaald, vervolgens moet worden vastgesteld of de betreffende maatschappij zich al dan niet in een revolutionaire fase bevindt en tenslotte kan worden bepaald, aan de hand van meer specifieke condities, welke rechtvaardigheidsbeginselen zullen overheersen en wat de mate van consensus zal zijn.

2.3. Consensus of dissensus?

Het hierboven beschreven debat tussen functionalisten en marxisten kan niet eenvoudigweg worden beslecht met een beroep op onderzoeksbevindingen. De uitkomsten van onderzoek, in verscheidene landen verricht en met verschillende meetinstrumenten verkregen, zijn namelijk niet eensluidend. Als we, bijvoorbeeld, gelijksoortige onderzoeksprojecten in Duitsland en de V.S. vergelijken, dan blijken die tot tegenstrijdige conclusies te leiden. Zo vond Mayer (1975) in een onderzoek in een middelgrote Duitse stad (Konstanz) dat er een hoge mate van consensus bestaat over het feit dat 'achievement' ten grondslag zou liggen en behoren te liggen aan de allocatie van beroepsrollen en de toebereiding van sociale beloningen. In een onderzoek in een qua omvang vergelijkbare Amerikaanse stad (Muskegon, Michigan) kwamen Rytina, Form en Pease (1970) echter tot andere bevindingen. Zij vonden dat de aanvaarding van de dominante Amerikaanse ideologie verre van universeel was, zelfs indien de centrale leerstellingen van deze ideologie ('gelijkheid van kansen', 'beloning naar prestatie') in de meest algemene en vage termen werden gesteld. De mate van consensus daalde nog verder wanneer deze leerstellingen in meer concrete termen werden gespecificeerd. De steun voor de dominante ideologie was het meest uitgesproken onder degenen die er bij te winnen hadden. Rytina en zijn medeonderzoekers neigden ertoe uit hun bevindingen de conclusie te trekken dat er minder 'vals klassebewustzijn' bestaat, dan de meeste beoefenaars van de sociale wetenschappen veronderstellen.

Als we een blik richten op de omvangrijke hoeveelheid onderzoeksliteratuur die inmiddels voorhanden is, dan komt de zaak iets duidelijker te liggen, maar ook weer niet zodanig dat het pleit nu wel empirisch kan worden beslecht.² De verschillende onderzoekers blijken het er wel over eens dat respondenten in

grote meerderheid van mening zijn dat 'achievement' bij het toebedelen van in komen de overhand heeft en moet hebben op 'ascription'. Als echter via de onderzoeks­vraag­stelling naast een prestatiebeginsel tevens behoefte- en/of gelijkheidsprincipes in de overweging worden betrokken, dan leiden de antwoorden van de respondenten tot minder gelijk­luidende conclusies van de onderzoekers. In de V.S. vonden Alves en Rossi (1978) dat respondenten met een hoge beroepsstatus het belang van prestatiefactoren benadrukten, terwijl mensen met een lage status behoefte- en gelijkheidsfactoren van groot belang achtten. Tallman en Ihinger-Tallman (1979) rapporteerden, weer voor de V.S., dat respondenten uit de lagere klassen meer geneigd waren het gebruik van een gelijkheidsbeginsel te verdedigen dan het geval was bij respondenten uit de hogere klassen. Robinson en Bell (1978) kwamen tot vergelijkbare bevindingen voor Groot-Brittannië. Hetzelfde geldt, in zekere zin, ook voor Nederland (Hermkens, 1983) en België (Schokkaert e.a., 1982). Het onderscheiden van status­groepen binnen de respondentenpopulatie leverde in die gevallen weliswaar significante effecten op maar voegde niet veel verklaarde variantie toe. Dat was eigenlijk ook al de bevinding van Alves en Rossi (1978). Ondanks het feit dat zij een zekere mate van dissensus vinden, die toe te rekenen is aan klassenspecifieke opvattingen, zijn deze onderzoekers allemaal van mening dat in moderne, hedendaagse samenlevingen mensen overwegend een prestatiemoraal aanhangen. Consensus overheerst, dissensus is ondergeschikt.

Deze empirische bevindingen hebben echter niet iedereen evenzeer overtuigd. Door sommigen, vooral marxisten, wordt de klaarblijkelijke consensus toegeschreven aan het feit dat onderzoeksvragen veelal in abstracte termen werden gesteld. De gevonden eenstemmigheid zou tenminste ten dele het artefact zijn van de gebruikte methoden. Onderzoek naar concrete toebedeling in alledaagse situaties zou resulteren in de bevinding dat er aanzienlijke verschillen van mening bestaan.³ Een tentatieve conclusie zou hun inziens moeten luiden dat er aanzienlijke consensus bestaat met betrekking tot abstracte en algemene zaken, maar dat we met betrekking tot concrete verdelingsproblemen in het dagelijkse leven moeten spreken over zoiets als 'parochiële dissensus'. In hun opvatting zou dissensus in het maatschappelijk leven domineren, consensus zou van ondergeschikt belang zijn.

2.4. Naar een diepere verklaring

Hermkens en Boerman (1989) hebben onlangs getracht het pleit, in ieder geval voor Nederland, toch nog empirisch te beslechten. Functionaristen zouden, volgens hen, in de Nederlandse hoogontwikkelde industriële samenleving van het eind van de jaren tachtig van deze eeuw ongetwijfeld een hoge mate van

consensus denken te vinden. Marxisten van hun kant zouden in de Nederlandse laatkapitalistische samenleving van deze jaren, die niet werd gekenmerkt door revolutionaire activiteit van enige betekenis, naast consensus tevens dissensus verwachten, als tenminste klasseposities en klassebewustzijn in de beschouwing zouden worden betrokken. Gebruikmakend van survey-gegevens vonden beide auteurs dat respondenten inderdaad in grote getalen zowel het feitelijke als normatieve belang van prestatiefactoren beklemtoonden. In die zin werd de functionalistische hypothese bekrachtigd. Door de respondenten in sociale categorieën in te delen naar sociale positie en politieke voorkeur kon echter tevens de marxistische hypothese worden getoetst en dat leverde eveneens een zekere mate van ondersteuning op. Daardoor bleef het pleit dus toch weer onbeslist. Zelf zochten Hermkens en Boerman (1989) de reden hiervoor onder meer in het feit dat zij te veel waren uitgegaan van categorieën mensen met hun verschillende kenmerken in plaats van uit te gaan van concrete individuen die zich in specifieke sociaal-cultureel gedetermineerde situaties ophouden en bewegen.

Deze laatste overweging sluit aan bij de stand van de literatuur. Daarin wordt namelijk gesteld dat de mate van overeenstemming met betrekking tot rechtvaardigheidsbeginselen niet alleen varieert met de sociale kenmerken van individuen, en dus met de sociale categorieën waartoe zij kunnen worden gerekend, maar tevens met de specifieke situaties waarin zij verkeren. Functionaristen en marxisten zouden zich te zeer op het macroniveau richten en in te geringe mate op het meso- en microniveau. Vanuit die gedachtengang is het niet verwonderlijk dat in de literatuur steeds meer verwezen wordt naar theorieën die veeleer in een micro-sociologische en sociaal-psychologische traditie passen. Dat ook macrosociologen steeds meer een beroep doen op verworvenheden uit deze individualistische traditie is vermoedelijk daaraan toe te schrijven, dat men veronderstelt vooruitgang in het debat te kunnen boeken door ook lagere aggregatieniveaus in de analyse te betrekken. Op die manier wordt namelijk een opening geboden voor het conditioneren van de tegenstrijdige theoretische verwachtingen uit de twee onderscheiden macrosociologische tradities. Factoren die primair op het meso- en microniveau spelen, zouden de verbanden verstoren die op basis van macrosociologische overwegingen worden verwacht. Door die storende factoren expliciet in de theorieën op te nemen, zou een diepere verklaring binnen het bereik liggen.

Wat wij in het vervolg van dit artikel willen doen, is het reconstrueren van een individualistisch antwoord op de vraag van welke factoren de mate van consensus met betrekking tot de keuze van rechtvaardigheidsbeginselen afhankelijk is. Dit gebeurt in paragraaf drie. Daar zullen hypothesen worden geformuleerd en zal een verklarend model worden geconstrueerd.

3. Een individualistische oplossing

3.1. Toespitsing van de vraagstelling

De problematiek die in dit artikel aan de orde wordt gesteld, is nogal complex van aard. Voor we overgaan tot het construeren van een verklarend model zullen we die complexiteit eerst wat reduceren door de vraagstelling toe te spitsen. In wat volgt, staat de vraag centraal *of*, en zo ja, *hoe* en in *hoeverre* gevonden of te vinden maten van consensus kunnen worden verklaard met behulp van theorievorming uit de individualistische traditie in het sociaal-wetenschappelijke denken. Het gaat hier dus om de vraag 'waarom' een gevonden of te vinden mate van consensus zo is als deze is.

Voor de goede orde is het tevens van belang allereerst een centraal begrip te definiëren dat al eerder met een zekere regelmaat is gehanteerd, het begrip rechtvaardigheidsbeginsel. In het vervolg zullen we, als we het over rechtvaardigheidsbeginselen hebben, microrechtvaardigheidsbeginselen bedoelen, dat wil zeggen principes die betrekking hebben op toedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan individuen of andere sociale eenheden, en niet macrobeginselen die, betrekking hebben op de gedeïndividualiseerde verdeling van deze zaken over sociale eenheden (vgl. Brickman e.a., 1981). Onder een rechtvaardigheidsbeginsel wordt in het vervolg een standaard verstaan die het mogelijk maakt de toedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan individuen of andere sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren. Rechtvaardigheidsbeginselen in deze zin van het woord nemen veelal de vorm aan van: 'Ieder naar gelang zijn of haar x'. Waarbij x een verzameling van kenmerken is van een sociale eenheid, dat wil zeggen een individu of een of ander sociaal verband, of dat in ieder geval kan zijn.

3.2. De keuze van rechtvaardigheidsbeginselen

In het denken over verdelende rechtvaardigheid hebben verschillende auteurs vanuit de individualistische traditie geprobeerd een antwoord te formuleren op de vraag welke de belangrijkste rechtvaardigheidsbeginselen zijn die gewoonlijk door mensen worden gekozen. In de literatuur valt wat dit betreft grofweg een drietal stellingnamen te onderscheiden, die zonder veel kunstgrepen onder één noemer zijn te brengen.

De eerste stellingname heeft als uitgangspunt dat er, globaal gezien, een drietal belangrijke rechtvaardigheidsbeginselen te onderscheiden zijn. Die drie kunnen niet alleen duidelijk worden afgebakend, maar vertonen ook fundamentele verschillen (vgl. Rescher, 1966; Eckhoff, 1974; Deutsch, 1975;

Sampson, 1975; Miller, 1976; Leventhal, 1976; Schwinger, 1980). Meer specifiek zou het gaan om: 1. een bijdragebeginsel (toebedeling dient plaats te vinden op basis van de bijdragen van individuen of andere sociale eenheden aan het verwezenlijken van de doeleinden van een groep, groepering of enig ander sociaal verband); 2. een gelijkheidsbeginsel (toebedeling dient plaats te vinden op basis van gelijkheid aan alle individuen of andere sociale eenheden die tot een bepaalde groep, groepering of enig ander sociaal verband behoren); 3. een behoeftebeginsel (toebedeling dient plaats te vinden naar gelang de door de groep, groepering of enig ander sociaal verband als legitiem ervaren behoeften van de betrokken individuen of andere sociale eenheden).

De tweede stellingname veronderstelt dat het gelijkheidsbeginsel en het behoeftebeginsel speciale gevallen zijn van het bijdragebeginsel (vgl. Walster e.a., 1973; Walster e.a., 1975). De verschillende beginselen beschrijven in die opvatting verschillende klassen van inbrengfactoren, die in een bepaalde situatie relevant worden geacht (bijdragen aan het groepsdoel in het geval van het bijdragebeginsel; groepslidmaatschap in het geval van het gelijkheidsbeginsel; en, behoeften in het geval van het behoeftebeginsel).

De derde stellingname gaat er vanuit dat het gelijkheidsbeginsel het algemene beginsel is en de twee andere beginselen specifieke gevallen daarvan zijn (vgl. Messick & Sentis, 1983). Zo zou het bijdragebeginsel bijvoorbeeld betrekking hebben op een gelijke toebedeling per eenheid inbreng, terwijl het behoeftebeginsel verwijst naar een gelijke aanspraak op behoeftebevrediging.

Hoe het ook zij, waar men het over eens is, is dat de keuze voor een specifiek beginsel of een combinatie van beginselen afhankelijk is van de aard van de situatie waarin schaarse, gewaardeerde zaken worden toebedeeld en de aard van de betrekkingen tussen de individuen die zich in die situatie bevinden. Daarom spreekt men wel van contingentietheorieën. Meer specifiek gaat het erom dat rechtvaardigheidsbeginselen worden gekozen met een bepaald doel voor ogen en omwille van de gevolgen die deze keuze heeft voor het functioneren van het betreffende sociale verband, en dan vooral voor de relaties tussen de betrokkenen. Als in een groep of een ander sociaal verband het gemeenschappelijke doel het bevorderen van het welzijn van de leden is en er dienovereenkomstig sprake is van een hoge mate van aantrekkingskracht tussen de individuen, dan zal men in zo'n situatie, als de behoeftebevrediging geheel of hoofdzakelijk afhangt van de toebedeling van schaarse, gewaardeerde zaken in die groep of dat verband, overwegend voor het behoeftebeginsel kiezen. Als daarentegen in een sociaal verband het doel bestaat uit het nastreven van goede betrekkingen en het vermijden van conflicten en er daarom de nadruk wordt gelegd op de overeenkomstigheid van en samenwerking tussen de betrokkenen, dan zal in zo'n situatie gelijkheid het dominante beginsel zijn. Als het doel het bevorderen van

de produktiviteit van een sociale groep of een sociaal verband is en er slecht van een minimale aantrekkingskracht tussen de betrokkenen sprake is en er ee veeleer op wedijver dan op samenwerking gerichte atmosfeer heerst, dan zullen in een dergelijke situatie de verschillen tussen de betrokkenen worden beklemtoond en zal het bijdragebeginsel een groter gewicht krijgen.

Deze overwegingen doen het vermoeden rijzen dat er in groepen en andere sociale verbanden een grote mate van consensus zal bestaan over welke beginselen in welke situaties behoren te worden gehanteerd, omdat de keuze van deze beginselen kennelijk van de sociale situatie afhankelijk is. Als een situatie echter niet eenvoudig te typeren is vanwege het onduidelijke of dubbelzinnige karakter ervan, dan zal de subjectieve interpretatie van de aard van die situatie een doorslaggevende rol spelen en dan stijgt (*ceteris paribus*) de kans op het ontstaan van dissensus.

In de individualistische traditie wordt er echter niet alleen van uitgegaan dat de aard van de situatie, maar ook dat de leergeschiedenis van de betrokkene van invloed is op de keuze van rechtvaardigheidsbeginselen. Beginselen van verdelende rechtvaardigheid en de voorkeursorde ervan worden in die opvatting door middel van conditioneringsprocessen, door socialisatie en internalisatie, ingeprent in de geesten van individuen. Mensen die een gelijke leergeschiedenis hebben doorgemaakt, dat wil sterk versimpeld zeggen dezelfde culturele achtergrond hebben, zullen in die opvatting dezelfde keuze en voorkeursorde van beginselen vertonen. Er zal, met andere woorden, in groepen en andere sociale verbanden een grote mate van consensus bestaan over welke beginselen behoren te worden gehanteerd, onder voorwaarde dat de betrokkene een vergelijkbare culturele achtergrond bezitten.

Samengevoegd leiden de voorgaande gissingen tot de volgende drie hypothesen:

1. Voor iedere populatie, waaraan wordt gevraagd de toedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren, geldt: hoe homogener de *sociaal-culturele* achtergrond van de beoordelaars, des te groter de consensus met betrekking tot de keuze van te hanteren rechtvaardigheidsbeginselen, *ceteris paribus*.
Df. Een beoordelaarspopulatie is des te homogener qua sociaal-culturele achtergrond, naarmate de beoordelaars meer met elkaar overeenstemmen met betrekking tot de sociale situaties waarin zij hun cultuur hebben opgedaan (leersituaties) en met betrekking tot de cultuur die door hen is opgedaan (leerervaringen).
2. Voor iedere populatie, waaraan wordt gevraagd de toedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren, geldt: hoe uniformere de *gepercipieerde doelstellingen*

structuur van de beoordeelde situatie, des te ondubbelzinniger en eensluidender de situatie door de beoordelaars te typeren is, des te groter de consensus met betrekking tot de keuze van te hanteren rechtvaardigheidsbeginselen, *ceteris paribus*.

Df. Een beoordeelde situatie is des te uniformer qua gepercipieerde doelstellenstructuur, naarmate de doelstellingen, die volgens de beoordelaars ten grondslag liggen aan de in de beoordeelde situatie plaatsvindende toebedeling, meer op één noemer zijn te brengen.

3. Voor iedere populatie, waaraan wordt gevraagd de toebedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren, geldt: hoe meer de beoordelaars in perceptie met elkaar overeenstemmen over de aard van de *sociale betrekkingen* in de beoordeelde situatie, des te groter de consensus met betrekking tot de keuze van te hanteren rechtvaardigheidsbeginselen, *ceteris paribus*.

De bovenstaande verklaring is echter onvolledig. Daar wijst de 'ceteris paribus'-clausule al op. Deze geeft namelijk aan dat het in de hypothesen veronderstelde verband slechts opgaat als andere beïnvloedende factoren niet aan verandering onderhevig zijn. Veranderen die factoren wel dan 'verstoren' ze het veronderstelde verband. Men kan tot een minder onvolledige verklaring komen, door op zoek te gaan naar dergelijke storende factoren, deze in nieuwe hypothesen onder te brengen en ze vervolgens in een theoretisch model te integreren (Gadenne, 1979; Lindenberg, 1982).

Onderzoek van de relevante literatuur suggereert tenminste nog een vierde en een vijfde factor die de mate van consensus kunnen beïnvloeden en daarmee het eerder veronderstelde verband kunnen verstoren. Zo lijken niet alleen de homogeniteit van de beoordelaarspopulatie, qua culturele achtergrond, en de uniformiteit van de beoordelingssituatie, qua gepercipieerde doelstellenstructuur, en de aard van de sociale relaties van belang voor consensusvorming, maar ook bijvoorbeeld de homogeniteit van de betrokken populatie, qua inbreng. Messick en Sentis (1983) spreken namelijk over een 'zelfzuchtige attributiefout' die mensen maken. Mensen met een hoge inbreng, in de zin van een grote bijdrage of veel behoeften, zouden voorstander zijn van respectievelijk een bijdrage- of behoeftebeginsel. Terwijl mensen met geringe bijdragen of behoeften, *ceteris paribus*, een sterkere voorkeur hebben voor een gelijkheidsbeginsel.

Deze gissingen leiden tot een vierde hypothese:

4. Voor iedere populatie, waaraan wordt gevraagd de toebedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren, geldt: hoe homogener de beoordelaarspopulatie qua 'inbreng', des te groter de consensus met betrekking tot de keuze van te hante-

ren rechtvaardigheidsbeginselen, *ceteris paribus*.

Df. Een beoordelaarspopulatie is homogener qua 'inbreng', naarmate de beoordelaars meer overeenkomen in vaardigheden, prestaties, behoeften, groepslidmaatschap en dergelijke.

Een vijfde beïnvloedende factor wordt gevormd door de mate waarin de beoordeelingssituatie is geïnstitutionaliseerd, dat wil zeggen aan normen en regels is gebonden en daardoor is gestructureerd. Is er sprake van een sterk gestructureerde situatie, dan zal voor de keuze van rechtvaardigheidsbeginselen door de betrokkenen veelal worden teruggегреpen op voor die situatie al langer geldende verdelingsregels, dat wil zeggen gecodificeerde en uitgewerkte rechtvaardigheidsbeginselen (vgl. Cook en Hegtvedt, 1983). Onder voorwaarde tenminste, daar duidt het 'veelal' uit de vorige zin op, dat die regels als legitiem worden ervaren.

Deze gissing kan worden neergelegd in de volgende hypothese:

5. Voor iedere populatie, waaraan wordt gevraagd de toebedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren, geldt: hoe meer de beoordeelde situatie is geïnstitutionaliseerd, des te groter de consensus met betrekking tot de keuze van de te hanteren rechtvaardigheidsbeginselen, *ceteris paribus*.

Df. Een beoordeelde situatie is meer geïnstitutionaliseerd naarmate de toebedeling in die situatie meer aan met rechtvaardigheidsbeginselen vergelijkbare normen en regels is gebonden.

Tot zover hebben we de factoren, die mogelijk van invloed zijn op de keuze van bepaalde rechtvaardigheidsbeginselen, voornamelijk in categoriële en situationele termen beschreven. Categoriëel wil zeggen dat we van het vermoeden zijn uitgegaan dat mensen tot dezelfde sociale categorieën behoren. Met andere woorden: dat ze dezelfde sociale kenmerken bezitten zonder dat er sprake hoeft te zijn van onderlinge interactie of gevoelens van solidariteit of dat ze dezelfde rechtvaardigheidsbeginselen kiezen. Dit vermoeden berust op twee ideeën. Allereerst dat mensen met dezelfde sociale kenmerken gelijke belangen hebben en vervolgens dat die mensen zijn opgegroeid in vergelijkbare samenlevingsverbanden en daarin een overeenkomstig cultuurpatroon hebben ontwikkeld dat wil zeggen een voor die verbanden kenmerkende combinatie van culturele elementen (waarden, normen, doeleinden, verwachtingen). Tevens hebben we wat de situationele factoren betreft, het vermoeden uitgesproken dat de omstandigheden waarin mensen verkeren hun dwingen tot het maken van bepaalde keuzen. Mensen die in dezelfde geïnstitutionaliseerde en uniforme, eenvoudig te duiden situaties verkeren, zullen – zo verwachten we – dezelfde rechtvaardigheidsbeginselen kiezen.

Tot nu toe hebben we echter nog geen expliciet relationele beschrijving ge-

geven van de factoren die de keuze van rechtvaardigheidsbeginselen bepalen. Al eerder is echter, bij de bespreking van het werk van Deutsch c.s., summier aangegeven dat vermoedelijk ook de relaties tussen de betrokkenen van invloed zijn. Voor een nadere invulling van de invloed van deze factor kunnen we een beroep doen op netwerktheorieën (Gartrell, 1987; Erickson, 1988).

Hoewel mensen al in hun jeugd via het socialisatie- en internalisatieproces een voorkeur zullen hebben ontwikkeld en verankerd met betrekking tot bepaalde rechtvaardigheidsbeginselen zal deze voorkeur in hun latere leven dikwijls aan verandering onderhevig zijn geweest. Voorkeuren zullen zich in hun recente verleden hebben gewijzigd en zullen zich nog steeds wijzigen; nieuwe beginselen zullen worden verkozen boven oude, of oude zullen zich juist tegenover nieuwe hebben gehandhaafd of zijn omgevormd en bijgesteld. Dat alles onder invloed van interactie- en communicatieprocessen. De sociale en culturele achtergrond van de beoordelaarspopulatie op zich biedt daarom te weinig aanknopingspunten om te voorspellen wat voor keuze, gegeven een bepaalde situatie, mensen zullen maken met betrekking tot rechtvaardigheidsbeginselen. Van belang is ook op wie mensen zich voor het maken van dit soort keuzen richten en door wie ze worden beïnvloed.

Voor de beantwoording van deze vragen wordt binnen de netwerktheorie teruggesproken op de richtinggevende gedachte dat mensen behoefte hebben aan een bepaalde mate van zekerheid en regelmaat in het leven. Indien de sociale werkelijkheid bij voortdurend en naar willekeur zou veranderen, dan zou er voor de mens geen regelmaat en structuur te ontdekken zijn in het samenleven en daarmee geen mogelijkheid te leren van ervaringen. Om wat meer vat te krijgen op de sociale verschijnselen die zich rondom ons voordoen, proberen we bevestiging te krijgen bij anderen door onze waarneming van de sociale werkelijkheid en onze ideeën daarover. Wordt men geconfronteerd met een bepaalde toebedeling van schaarse, gewaardeerde zaken in een bepaalde situatie, dan probeert men een mening te vormen over de (on)rechtvaardigheid van die toebedeling en over de beginselen die bij die beoordeling moeten worden gebruikt. Bij gebrek aan objectieve maatstaven wordt onzekerheid ervaren omtrent de keuze van beginselen en de resulterende beoordeling. Vergelijking met de keuze en beoordeling van anderen kan die onzekerheid doen verminderen. Door het uitwisselen van meningen en informatie kunnen we wederzijds onze meningen en informatie op elkaar afstemmen zodat er overeenstemming ontstaat en we gesterkt worden in onze overtuiging. Granovetter (1973) veronderstelt dat mensen zich wat normen en waarden betreft, dus ook met betrekking tot rechtvaardigheidsbeginselen, vooral vergelijken met en laten beïnvloeden door mensen met wie ze sterke banden onderhouden. Hoe groter de samen doorgebrachte hoeveelheid tijd, hoe emotioneler en intiëmer de aard van de re-

latie, en hoe groter de wederkerigheid van de wederzijdse dienstverlening, des te sterker zijn de banden. Op die manier vinden we aan de ene (sterke) kant van het continuüm vooral contacten binnen het gezin en tussen hechte vrienden en aan de andere (zwakke) uiterste min of meer vluchtige contacten tussen vreemden, kennissen en leden van verenigingen. Mensen met onderling sterke banden zullen daarom meer overeenkomstige rechtvaardigheidsbeginselen hanteren. Als beoordelaars behoren tot een zelfde netwerk en als de banden tussen de beoordelaars sterk zijn, dan is de kans op consensus over de verkieslijkheid van rechtvaardigheidsbeginselen hoog.

Deze gissing leidt tot de volgende hypothese:

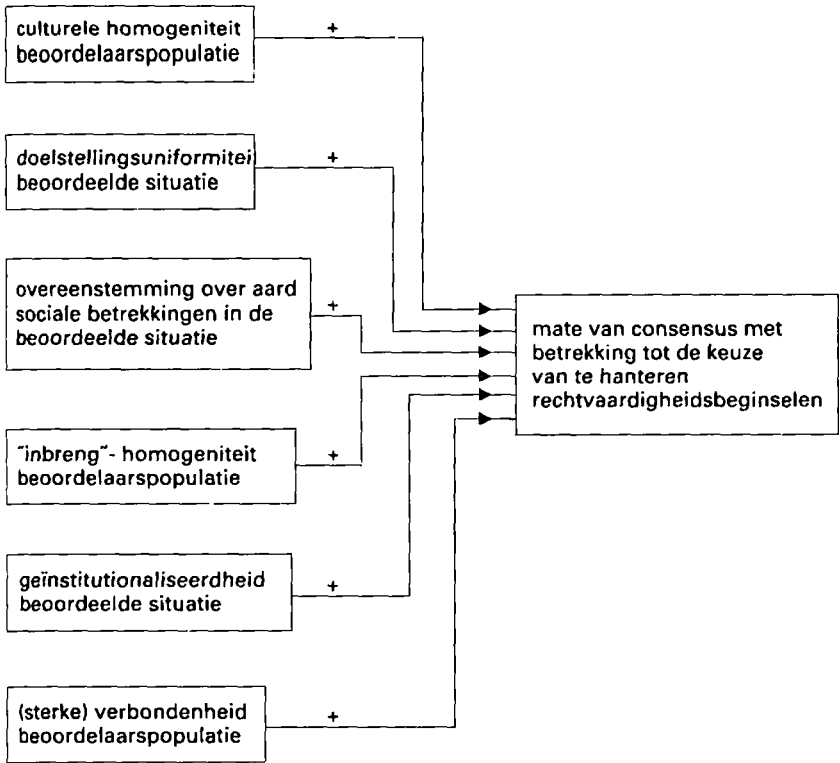
6. Voor iedere beoordelaarspopulatie, waaraan wordt gevraagd de toebedeling van schaarse, gewaardeerde zaken aan sociale eenheden in termen van rechtvaardigheid te evalueren, geldt: als een beoordelaarspopulatie kan worden gekarakteriseerd als een sociaal netwerk, dan zal de consensus met betrekking tot de keuze van te hanteren rechtvaardigheidsbeginselen groter zijn, dan als de beoordelaarspopulatie niet kan worden gekarakteriseerd als sociaal netwerk. Tevens geldt: als beoordelaars tot een zelfde sociaal netwerk behoren, dan zal de consensus met betrekking tot te hanteren rechtvaardigheidsbeginselen des te groter zijn, naarmate de sociale banden binnen de beoordelaarspopulatie directer en sterker zijn.

Df. Een beoordelaarspopulatie kan worden omschreven als een sociaal netwerk als er directe of indirecte banden tussen de beoordelaars bestaan. Van directe banden is sprake als beoordelaars zonder tussenkomst van derden met elkaar interacteren, van indirecte banden als dit via een derde partij gebeurt.

In een figmatief model of variabelenschema, zien deze hypothesen eruit als in figuur 1.

4. Conclusies

Zowel het functionalisme, als theorie van de industriële samenleving, en het marxisme, als theorie van de kapitalistische maatschappijvorm, vertonen sterk holistische en deterministische trekken. De sociale evolutie, tot uitdrukking gebracht in òf de functionalistische logica van het industrialisme òf de marxistische logica van de geschiedenis, bepaalt welke rechtvaardigheidsbeginselen zullen worden aangehangen op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd. De belangrijkste causale factor in beide theorieën is het technologische stadium waarin een bepaalde maatschappij verkeert. Dat betekent nog niet dat er een één-op-één relatie bestaat tussen de materiële omstandigheden waarin een

Figuur 1. Determinanten van de mate van consensus met betrekking tot rechtvaardigheidsbeginselen

maatschappij verkeert en het overheersende waardenpatroon of de ideologie van die samenleving. Wat het wel betekent, is dat op de lange duur economische en technologische omstandigheden mensen haast dwingen tot het omhelzen van bepaalde rechtvaardigheidsbeginselen. Waarin beide theorieën verschillen, is dat functionalisten een hoge mate van consensus voorspellen, terwijl marxisten, afhankelijk van de mate van vals klassebewustzijn, veeleer disensus verwachten.

In de individualistische traditie wordt veeleer in termen van mogelijkheden en waarschijnlijkheden gedacht, dan in deterministische termen. De vraag welke rechtvaardigheidsbeginselen worden gekozen, wordt beantwoord door te verwijzen naar een reeks van beïnvloedende factoren. Het zou vooral een sa-

menloop van omstandigheden zijn, die deze keuzen beïnvloeden. Daarom is het moeilijk te voorspellen welke specifieke rechtvaardigheidsbeginselen door bepaalde personen in bepaalde omstandigheden worden gekozen. Voor accurate voorspellingen van de te verwachten mate van consensus is nogal wat extra informatie nodig over specifieke kenmerken van de betrokkenen en de omstandigheden waarin zij verkeren.

De vraag is nu of het verklaringsmodel dat op basis van individualistische theorievorming is geconstrueerd, te prefereren is boven de twee macrosociologische alternatieven. Die vraag is niet op voorhand bevestigend of ontkennend te beantwoorden. Empirisch onderzoek zal moeten uitwijzen of de graad van bekrachtiging hoger is dan bij beide alternatieven het geval is.⁴ Los van die toetsing kan worden gewezen op zowel een theoretisch voor- als nadeel dat aan dit model kleef. Het voordeel is dat expliciet naar determinanten wordt verwezen die als storende factoren kunnen optreden in de macrosociologische verklaringen. Daardoor neemt de mate van onvolledigheid van die verklaringen af. Dit laatste richt de aandacht echter tegelijkertijd op een nadeel. Door meer factoren in de verklaring te betrekken, is ook meer informatie nodig en stijgt de data-intensiteit van de verklaring. Zoals zo vaak het geval is, strijden ook hier weer de criteria van uitputtendheid en spaarzaamheid om voorrang.

Noten

1. Voor een behandeling van Durkheims opvattingen van rechtvaardigheid zie: Green (1989).
2. Voor de V.S.: Jasso en Rossi (1977), Alves en Rossi (1978), Tallman en Ihinger-Tallman (1979), Hochschild (1981), Kluegel en Smith (1986), Shepelak en Alwin (1986), Shepelak (1989); voor Groot-Brittannië en de V.S.: Bell en Robinson (1978), Robinson en Bell (1978); voor Nederland: Hermkens (1983), Szirmai (1988); voor België: Lagrou e.a. (1981), Overlaet en Lagrou (1981), Schokkaert en Lagrou (1981), Schokkaert e.a. (1982).
3. Zie bijvoorbeeld: Mann (1970) en (1973), Hyman en Brough (1975), Willman (1982), Tanner en Cockerill (1986).
4. Een toetsing wordt op het ogenblik uitgevoerd in het kader van het door NWO gesubsidieerde project 'Oordelen over de rechtvaardigheid van inkomens: Consensus en dissensus over algemene beginselen en hun specifieke toepassingen' (Dossier nr. 500-279-005). De aanvragers van dit project waren P.L.J. Hermkens en W.A. Arts. De uitvoerder is F. Boerman.

Literatuur

- Abercrombie, N., S. Hill & B.S. Turner (1980). *The dominant ideology thesis*. London, p. 29.
- Alves, W.M. & P.H. Rossi (1978). 'Who should get what? Fairness judgements of the distribution of earnings', *American Journal of Sociology*, 84, p. 541-564.
- Bell, W. & R.V. Robinson (1978). 'An index of evaluated equality: Measuring conceptions of social justice in England and the United States', *Comparative Studies in Sociology*, 1, p. 235-270.
- Blau, P.M. & O.D. Duncan (1967). *The American occupational structure*. New York.

- Brickman, P., R. Folger, E. Goode & Y. Schul (1981). 'Microjustice and macrojustice'. In: M.J. Lerner en S.C. Lerner (eds.), *The justice motive in social behavior*, New York, p. 176.
- Cohen, M. e.a. (eds.) (1980). *Marx, justice, and history*, Princeton.
- Cook, K.S. & K.A. Hegtvædt (1983). 'Distributive justice, equity, and equality', *Annual Review of Sociology*, 9, p. 217-241.
- Davis, K. & W.E. Moore (1945). 'Some principles of stratification', *American Sociological Review*, 10, p. 242-249.
- Davis, K. & W.E. Moore (1953). 'Reply and comment', *American Sociological Review*, 18, p. 394-397.
- Deutsch, M. (1975). 'Equity, equality and need: what determines which value will be used as the basis of distributive justice?', *Journal of Social Issues*, 31, p. 137-150.
- Eckhoff, T. (1974). *Justice: Its determinants in social interaction*, Rotterdam.
- Erickson, B.H. (1988). 'The relational basis of attitudes'. In: B. Wellman en S.D. Berkowitz (eds.), *Social structures: A network approach*, Cambridge.
- Gadenne, V. (1979). 'Die Unvollständigkeit sozialwissenschaftlicher Hypothesen'. In: H. Albert en K.H. Stapf (Hrsg.), *Theorie und Erfahrung*, Stuttgart.
- Gartrell, C.D. (1987). 'Network approaches to social evaluation', *Annual Review of Sociology*, 13, p. 49-66.
- Granovetter, M. (1973). 'The strength of weak ties', *American Journal of Sociology*, 78, p. 1360-1380.
- Giddens, A. (1982). *Sociology. A brief but critical introduction*, London.
- Green, S.J.D. (1989). 'Emile Durkheim on human talents and two traditions of social justice', *The British Journal of Sociology*, Vol. 40, p. 97-117.
- Hermkens, P.L.J. (1983). *Oordelen over de rechtvaardigheid van inkomens*, Amsterdam.
- Hermkens, P.L.J. & F. Boerman (1989). 'Consensus with respect to the fairness of incomes: Differences between social groups', *Social Justice Research*, 3, p. 201-216.
- Hochschild, J. (1981). *What's fair? American beliefs about distributive justice*, Cambridge, Mass.
- Hyman, R. & I. Brough (1975). *Social values and industrial relations*, Oxford.
- Jasso, G. & P.M. Rossi (1977). 'Distributive justice and earned income', *American Sociological Review*, 42, p. 639-651.
- Cluegel, J.R. & E.R. Smith (1986). *Beliefs about inequality. Americans' views of what is and what ought to be*, New York.
- Lagrou, L., B. Overlaet & E. Schokkaert (1981). 'Beoordeling van inkomensverdeling', *Psychologica Belgica*, 21, p. 123-147.
- Larrain, J. (1983). *Marxism and ideology*, London, p. 82.
- Leventhal, G.S. (1976). 'Fairness in social relations'. In: J. Thibaut, J.T. Spence and R.C. Carson (eds.), *Contemporary topics in social psychology*, Morristown, p. 211-239.
- Lindenberg, S. (1982). 'De onvolledigheid van algemene hypothesen. Een pleidooi voor verklarende modellen', *Mens en Maatschappij*, 57, p. 373-391.
- Lukes, S. (1982). 'Marxism, morality and justice'. In: G.H.R. Parkinson (ed.), *Marx and marxisms*, Cambridge, p. 177-205.
- Lukes, S. (1985). *Marxism and morality*, Oxford, p. 187-188.
- Malewski, A. (1959). 'Der empirische Gehalt der Theorie des historischen Materialismus', *Köln-er Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 11, p. 281-305.
- Mann, M. (1970). 'The social cohesion of liberal democracy', *American Sociological Review*, 35, p. 423-439.
- Mann, M. (1973). *Consciousness and action among the western working class*, London.
- Mayer, K.U. (1975). *Ungleichheit und Mobilität in sozialen Bewusstsein*, Opladen, p. 105-117.
- Messick, D.M. & K. Sentis (1983). 'Fairness, preference, and fairness biases'. In: D.M. Messick

- en K.S. Cook (eds.), *Equity theory. psychological and sociological perspectives*, New York, 61-94.
- Miller, D. (1976). *Social justice*, Oxford.
- Overlaet, B. & L. Lagrou (1981). 'Attitudes towards a redistribution of income', *Journal of Economic Psychology*, 1, p. 197-215.
- Parkin, F. (1972). *Class inequality and political order*, London, p. 92-93.
- Parsons, T. (1940). 'An analytical approach to the theory of social stratification', *American Journal of Sociology*, 45, p. 841-862.
- Parsons, T. (1953). 'A revised analytical approach to the theory of social stratification'. In: R. Bendix & S.M. Lipset (eds.), *Class, status, and power*, New York.
- Parsons, T. (1970). 'Equality and inequality in modern society, or social stratification revisited' *Sociological Inquiry*, 40, p. 13-27.
- Rescher, N. (1966). *Distributive justice*, Indianapolis.
- Robinson, R.V. & W. Bell (1978). 'Equality, success and social justice in England and the United States', *American Sociological Review*, 43, p. 125-143.
- Rocher, G. (1978). *Talcott Parsons en de Amerikaanse sociologie*, Deventer.
- Rytina, S. (1986). 'Sociology and justice', in: R.L. Cohen (ed.), *Justice. Views from the social sciences*, New York/London, p. 117-151.
- Rytina, J.H., H.W. Form & J. Pease (1970). 'Income and stratification ideology: Beliefs about the American opportunity structure', *American Journal of Sociology*, 75, p. 703-716.
- Sampson, E.E. (1975). 'On justice as equality', *Journal of Social Issues*, 31, p. 45-64.
- Schokkaert, E. & L. Lagrou (1981). 'An empirical approach to distributive justice', *Journal of Public Economics*, 21, p. 33-52.
- Schokkaert, E., L. Lagrou & B. Overlaet (1982). 'De houding tegenover inkomensverdeling en crisispolitiek', *Tijdschrift voor Economie en Management*, 27, p. 197-223.
- Schwinger, T. (1980). 'Just allocation of goods, decisions among three principles'. In: G. Mikula (ed.), *Justice and social interaction*, Bern, p. 95-125.
- Shepelak, N.J. & D.F. Alwin (1986). 'Beliefs about inequality and perceptions of distributive justice', *American Sociological Review*, 51, p. 30-46.
- Shepelak, N.J. (1989). 'Ideological stratification: American beliefs about economic justice', *Social Justice Research*, 3, p. 217-232.
- Szirmai, A. (1988). *Inequality observed*, Avesbury.
- Tallman, I. & M. Ihinger-Tallman (1979). 'Values, distributive justice and social change', *American Sociological Review*, 44, p. 216-235.
- Tanner, J. & R. Cockerill (1986). 'In search of working-class ideology: A test of two perspectives', *The Sociological Quarterly*, 27, p. 389-402.
- Valk, J.M.M. de (1979). 'Inleiding', in: A. Comte, *Het positieve denken*, Meppel.
- Walster, E., E. Berscheid & G.W. Walster (1973). 'New directions in equity research', *Journal of Personality and Social Psychology*, p. 151-176.
- Walster, E. & G.W. Walster (1975). 'Equity and social justice', *Journal of Social Issues*, 31, p. 21-43.
- Willman, P. (1982), *Fairness, collective bargaining and income policy*, Oxford.